

САПИЦЬКА О.М., ЗОЛОТАР С.А. УДК [323.2+316.4]:94(477)«1989/2014»

ЗІМА-ВЕСНА 1-2/2014 ПІМАНТЯРНИЙ ЖУРНАЛ

ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНИХ ПРОТЕСТІВ ТА РЕВОЛЮЦІЙ У ПОСТМОДЕРНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті досліджені мирні протести населення як періоду існування УРСР, так і незалежної України з періоду «перебудови» до протестів населення, спричинених призупиненням процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Україною, котрі переросли у масовий протест проти корупції, соціальної нерівності, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення, що пізніше отримав назву Євромайдан. Проаналізовано суспільні перетворення, до яких призводили подані протести, зміни суспільно-політичної кон'юнктури України та особливості проведення мирних акцій протесту саме населенням України.

Ключові слова: протест, революція, незалежність, суспільство, Євромайдан, «революція на граніті», шахтарі, Помаранчева революція.

В данной статье ставится цель анализа мирных протестов населения УССР, а затем и независимой Украины, начиная с периода «перестройки» и заканчивая протестами населения, вызванными приостановкой процесса подготовки к подписанию Соглашения об ассоциации между Европейским Союзом и Украиной, которые переросли в массовый протест против коррупции, социального неравенства, произвола правоохранительных органов и сил спецназначения, который позже получил название Евромайдан. Проанализированы общественные преобразования, к которым приводили упомянутые протесты, изменения общественно-политической конъюнктуры Украины и особенности проведения мирных акций протеста гражданами Украины.

Ключевые слова: протест, революция, независимость, общество, Евромайдан, революция на граните, шахтеры, Оранжевая революция.

In this article it is present analysis of peaceful protests of population of the Ukrainian SSR, and later an independent Ukraine, from the period of “perestroika” to protests caused the suspension of the process of preparation for the signing of the Association Agreement between the EU and Ukraine, which escalated into mass protest against corruption, social inequality, arbitrary police and special forces, which later became known as Euromaidan. The social changes, which was caused by the protests, changing social and political situation in Ukraine and the peculiarities of peaceful protest by the citizens of Ukraine.

Keywords: protest, revolution, independence, community, Euromaidan, revolution on granite, miners, Orange Revolution.

Під терміном «політичний протест» ми розуміємо вид участі населення у політичному процесі, що знаходить своє відображення у прояві негативного відношення до політичної системи в цілому, або ж до окремих її елементів, норм,

цінностей у відкритій, демонстративній формі. До проявів політичного протесту відносять мітинги, страйки, демонстрації, тероризм тощо [1, с.198].

Революцією у політології називають політичний процес, що характеризується радикальними політичними змінами, зміною політичної системи або видаленням з її структури тих чи інших елементів, зміною правлячої еліти. Революція (так само, як і будь-яка інша крайня форма політичного конфлікту – прим. авт.) пов'язана з проявами насилля [2, с. 207].

Останні події в Україні, що дістали назву Євромайдан, або ж Революція гідності, спровокували суспільний резонанс та значні соціально-політичні зміни, до яких не призводив ще не один політичний протест в нашій країні. Але внесок протестного руху у демократизацію політичної системи України не можна недооцінювати, бо, на відміну навіть від Росії, де несанкціоновані владою мітинги є забороненими [3], українські посадові особи все ж таки, у багатьох випадках, прислухалися до думки населення країни, бо інакше це призводило до політичного протесту, який, частіше за все, переходив потім у значну політико-економічну кризу, наслідки якої були достатньо помітними у соціально-економічній сфері розвитку України та повсякденному житті українського народу [4][5][6][7][8].

Метою дослідження є визначення ролі політичного протесту українського населення з часів лібералізації радянського режиму – «перебудови» – та до теперішнього часу, його вплив на розвиток громадянського суспільства, особливості цього процесу.

Політичні зміни 80-х рр. XX ст. у СРСР показали всьому світові та, перш за все, населенню Радянського Союзу, що країна була на межі занепаду. Задля найшвидшого виходу з кризового стану необхідні були докорінні зміни у політичному, економічному та соціальному житті величезної імперії Рад.

Рух «перебудови», котрий позиціонувався як революція, але не у класичному її розумінні – як явище, спровоковане народом, а як «революція зверху», – вичерпав себе, і на зміну йому прийшов демократичний рух. Сталося так,

що саме шахтарям випало почати розбудову демократичної Української держави. Пролетаріат почав політизуватися, що призвело до незворотних змін у соціумі. Люди стали аналізувати й критично сприймати інформацію та оточуючий світ.

Роки становлення демократичного руху стали піком участі населення у різних формах масових виступів. Новим явищем суспільного життя в Україні стали страйки шахтарів, що розпочалися влітку 1989 р. і свідчили про відродження робітничого руху.

Факт страйкового руху – явище виняткове в системі тоталітарного режиму. Соціалістична держава, в теорії, будувалася робочим класом задля трудящих. Отже, виступи робітників наприкінці 80-х рр. XX ст. проти власної диктатури стали винятковим явищем в історії. Вони стали важливим фактором соціально-політичного життя держави, тією силою, що була задіяна для розхитування економічних основ Радянського Союзу та краху його політичної системи [9].

Першими у СРСР на страйк вийшли шахтарі Воркути та Кузбасу, але наймасовіші заворушення почались 19.07.1989 р. на Донбасі. Спочатку страйкувати вийшли шахтарі Макіївки та Донецька, потім до них долучилися гірники більшості міст Ворошиловградської (нині – Луганської) та Донецької областей. Втім, слід зазначити, що шахти, котрі підпорядковувались виробничому об'єднанню «Луганськвугілля» (зокрема, шахти у м. Новодружеськ та Привілля – прим. авт.), страйкувати не вийшли.

Вимоги тогочасних страйкарів можна умовно розділити на три рівнозначні частини: вимоги щодо тривалості робочого часу та оплати праці, щодо соціально-побутових умов життя, щодо технічного стану виробництва та охорони праці.

Тобто, можемо констатувати, що гірників не влаштувало застаріле матеріально-технічне забезпечення місць праці та їх власна експлуатація державою за найменшу

в СРСР заробітну платню серед працівників вугільної галузі.

86% страйкуючих гірників назвали головною причиною виникнення страйків дефіцит продовольчих та промислових товарів [10].

У зв'язку з цими подіями було терміново прийнято Постанову Ради міністрів СРСР № 608 «Про заходи з забезпечення виконання спільних рішень, прийнятих урядовими комісіями за участі Всесоюзної центральної ради профспілок та страйкових комітетів трудящих вугільних регіонів країни», де страйкарям гарантувалося виконання їх вимог [11].

Втім, через неспроможність економічної системи Радянського Союзу виконати поставлені перед нею згадану Постановою цілі, вимоги страйкарів так і не були виконані. Але цей страйк, з огляду на подальші події, став визначним саме як початок демократичного руху – руху за свої права. І перш за все – за право вільно висловлювати свою думку та прагнути кращого життя.

Не менш значущим політичним протестом кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. стали події жовтня 1990 р., котрі потім у історіографії отримали назву революції на граніті.

2 жовтня 1990 р. на площі Жовтневої Революції в Києві (нині – Майдан Незалежності) близько 100 студентів розбили наметове містечко та розпочали голодування. Серед їх вимог була націоналізація майна КПРС–КПУ на користь України, суверенітет якої був оголошений відповідно до декларацією у липні того ж року; перевибори до ВР УРСР на базі багатопартійності; недопущення підписання Україною-УРСР нового Союзного договору, який тоді вже знаходився на стадії підготовки; відставку голови ВР УРСР Л. Кравчука та голови РМ УРСР В. Масола [12].

Голодування продовжувалось 15 днів, протягом яких, можна сказати, докорінно змінилося мислення комуністичної верхівки України та її відношення до народу. Серед

учасників цього протесту були відомі зараз персони – народний депутат Олександр (Олесь) Доній та лідер гурту «Океан Ельзи» Святослав Вакарчук. Студент 5 курсу Київського університету Олександр Доній також був і одним з організаторів протесту. Крім, власне, пікету, Доній брав участь у перемовинах з Леонідом Кравчуком. Влада не могла не реагувати на дії студентів – найбільш соціально-активної верстви населення, тому й запрошувала лідерів цього руху на перемовини задля вирішення поставлених перед нею питань [13].

Вже 17 жовтня 1990 р. було прийнято постанову Верховної Ради УРСР, де задовольнялися або створювалися умови для виконання вимог студентів, що голодували на центральній площі столиці за все студентство України. Проведення нових виборів до ВР УРСР планувалося до кінця 1991 р. (але вони не відбулися через отримання Україною незалежності – прим. авт.); рішення про націоналізацію майна могло бути прийнято після декількох відомчих нарад, проведення яких ініціювалось постановою; голова РМ УРСР В. Масол був відправлений у відставку; підписання нового Союзного договору поставало як несвоєчасне та відкладалось до побудови суверенної правової Української держави [14].

На нашу думку, події жовтня 1990 р. можна цілком щиро називати революцією, бо вони спричинили докорінні зміни у політичному житті та політичній системі України.

Після всіх вищезгаданих подій та зворушень в Українській державі, що стали несумісними з існуванням командно-адміністративної системи, з'явилася принципово нова структура – незалежна Україна, вже зі своїми власними соціальними та економічними проблемами, але ця структура вже була більш гнучкою та з більшою готовністю до змін.

Хоча Україна й не була вже частиною СРСР, і вплив КПУ, яку було заборонено та, пізніше, переформовано в Соціалістичну

партію України, стрімко падав, колишній голова ВР УРСР Леонід Кравчук став першим Президентом України, а ВР УРСР 12 скликання продовжила роботу як Верховна Рада України I скликання. Можемо констатувати, що політична кон'юнктура української верхівки не змінилася, змінився її підхід до взаємодії з народом, поступово країна переходила від командно-адміністративної системи до виборної демократії та ринкової економіки.

Очевидно, що процес переходу державного ладу від однієї системи до цілком іншої не є легким у будь-якому випадку. Україна не стала виключенням з цього правила. Так, у червні 1993 р. відбувся загальний страйк шахтарів Донбасу. Приводом для нього стало загальнодержавне підвищення цін у 3-5 разів без відповідної індексації заробітної платні. Зокрема, було значно підвищено ціни на продовольчі товари, котрі були головними компонентами шахтарського «тормозку¹» – *напівкопчену, копчену ковбасу тощо*.

Отже, у результаті цього 07.06.1993 р. шахта ім. Засядька оголосила страйк, до якого потім приєдналися майже всі вугільні підприємства Донбасу – це стало найбільшим проявом тодішньої економічної кризи. На хвилі цього, 19 червня у Донецьку був проведений установчий з'їзд Комуністичної партії України, заборона якої у 1991 р. потім була визнана неконституційною.

Шахтарі вимагали широкої автономії регіону та референдуми про довір'я (недовір'я) Радам всіх рівнів та Президенту України. Після перемовин з першим віцепрем'єром міністром Юхимом Звягільським, який у 1976-1992 рр. був директором шахти ім. Засядька, та консультацій з прем'єром Леонідом Кучмою, було вирішено прийняти постанову про проведення 26.09.1993 р. консультативного референдуму з питання довіри президентові та парламенту [15], але, за два дні до голосування, Верховна Рада прийняла рішення про його відміну «з організаційних причин» та призначила

президентські та парламентські вибори на березень і липень 1994 р. відповідно [16].

Відміна референдуму відбулася, передусім, через економічні чинники, тому що його проведення могло призвести до економічного колапсу в країні. Але також варто зазначити, що, на нашу думку, рішення про проведення дострокових виборів президента та парламенту було епохальним: боротьба між гілками влади закінчилася зверненням до українського народу – саме на нього покладалася відповідальність за подальше українське майбуття, незалежно від того, якими мотивами цю апеляцію до народної думки було продиктовано. Це був компроміс, що привів до нового розподілу влади, закінчення епохи радянського парламентаризму. В той же час, це був перший приклад використання демократичних інституцій задля реалізації інтересів груп впливу, що боролися за владу.

Перші вибори найвищого рівня в незалежній Україні були не стільки результатом розвитку політичної системи, скільки спробою вийти з кризи влади та повернути довіру народу до влади. Також, це був крок для уникнення хаосу, що міг би знищити конкуруючих у політичній боротьбі сили [17, с. 55-56].

Прихід до влади Леоніда Кучми відзначився не лише стабілізацією економіки та політичного життя країни, прийняттям Конституції, але й, у наслідку, призвів до прагнення народу до більшого впливу на механізми державної влади.

Переламним моментом правління президента Кучми стало 02.11.2000 р., коли був знайдений мертвим журналіст Георгій Гонгадзе – засновник часопису «Українська правда». Ця подія, та опублікований О. Морозом запис прослуховування розмов у кабінеті Л. Кучми, спричинили значний суспільний резонанс.

Приймаючи до уваги вищевикладені факти, 30.11.2000 р. на засіданні Верховної Ради було оголошено «Заяву 11» – вимогу 11 фракцій, що склали тоді парламентську

більшість, про створення тимчасової слідчої комісії з розслідування «діла Гонгадзе». У відповідь на це президент Кучма звернувся до українського народу, де гарантував, що дострокових парламентських виборів, як і диктатури, не буде. Втім, з ініціативи соціалістів, яких підтримали УНА-УНСО та «Батьківщина», у грудні почалася акція «Україна без Кучми». Наметове містечко, зведене на Майдані Незалежності в Києві, який вже став символом всіх демократичних рухів у країні, дістало назву «зони, вільної від Кучми» [18, с. 279-283].

Проте, 01.03.2001 р. наметове містечко було знесене міліцією. Наступні 4,5 роки Україна прожила під стягом «плівок Мельниченка», що зумовило, фактично, політичну стагнацію, бо всі ініціативи Президента блокувалися Верховною Радою і навпаки [19, с. 39-40].

Наступний сплеск громадянської активності виник, знову ж таки, на Майдані Незалежності наприкінці 2004 р., коли було розпочато так звану «Помаранчеву революцію» – протест населення України проти визнання результатів II туру виборів Президента України та перемоги на них Віктора Януковича.

Після того, як Міжнародна місія зі спостереження за другим туром

президентських виборів у своєму звіті надала список епізодів, котрі, на її думку, давали «приводи для занепокоєння», як то використання силовиків на дільницях тощо, В. Ющенко та його довірена особа М. Катеринчук, звернулись до Верховного Суду України з позовом про оскарження результатів II туру голосування.

Паралельно з цим, 22.11.2004 р. на Майдані Незалежності у Києві почався більш, ніж 200-денний протест проти існуючої влади «кримінального капіталу» [20, с.133]. Вимогою народу було переголосування II туру президентських виборів, за умови їх прозорості, чесності та відсутності правопорушень при проведенні. Розглянувши подану В. Ющенком скаргу, 03.12.2004 р. Верховний Суд України виніс рішення про невідповідність дій Центральної виборчої комісії чинному законодавству, та призначив провести повторне голосування II туру виборів Президента у означений відповідним законом термін [21], у зв'язку з чим 26.12.2004 р. відбулося повторне голосування другого туру президентських виборів, за результатами якого Віктор Ющенко здобув переконливу перемогу, отримавши 52% голосів виборців.

Порівняльні результати кандидатів наведено у таблиці 1.

Таблиця 1.

**Порівняння результатів В. Ющенко та В. Януковича
на виборах Президента України 2004 р.
(за даними ЦВК)**

	Перший тур 31.10.2004 р.	Другий тур 21.11.2004 р.	Повторне голосування другого туру 26.12.2004 р.
Віктор Ющенко	39,87%	46,69%	51,99%
Віктор Янукович	39,32%	49,42%	44,20%

Результати виборів були оголошені ЦВК 10.05.2005 р., а вже 23 січня відбулася інавгурація «народного» Президента України Віктора Ющенка.

Можна сказати, що без тиску з боку народу так званий «ІІІ тур» міг би й не відбутися, але якщо б тодішня влада не врахувала думку значної частини населення, результати політичної кризи, що назривала в Україні з 2002 р. могли б бути непередбачуваними.

Існує думка, що Леонід Кучма допустив переголосування другого туру в обмін на перехід до парламентсько-президентської форми правління, що значно зменшувала повноваження Президента та розширювала повноваження Уряду та Верховної Ради. Відповідні зміни до Конституції були внесені Верховною Радою України на початку процесу підготовки до «ІІІ туру» 08.12.2004 р. 402 голосами народних депутатів України [22][23].

Не зважаючи на всі результати Помаранчевої революції, на виборах 2010 р. перемогу отримав Віктор Янукович, який відмінив впроваджені у 2004 р. зміни до Конституції, чим надав собі більш широких повноважень, ніж ті, з якими його було обрано [24]. У правовій практиці прийнято, що, якщо до повноважень посадової особи вносяться зміни, вони вступають в силу з нової каденції цієї посадової особи. Але Віктор Янукович в один день з Президента парламентсько-президентської республіки перетворився на Президента президентсько-парламентської.

Протягом 2013 р. провадилися найактивніші дії з підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, підписання якої було заплановано на саміті «Східного партнерства» у Вільнюсі 28-29.11.2013 р. Але 21.11.2013 р. Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження, яке призупиняло підготовку до підписання згаданого документа [25]. Це призвело до того, що 24.11.2013 р. на Майдані Незалежності в Києві розпочинається студентська акція проти прийняття цього рішення, яка в ніч на

30.11.2013 р. була розігнана бійцями загону спеціального призначення МВС України «Беркут».

Дії спецпризначенців обурили громадськість, і вже 01.12.2013 р. на Майдані зібралось майже мільйонне Народне віче.

Протягом місяця коло вимог Майдану значно розширилося, тому протест проти призупинення євроінтеграції переріс у масову акцію проти корупції, соціальної нерівності, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення. Люди на площі вимагали відставки Президента та Уряду, а «круглі столи», організовані останніми, не приносили очікуваних результатів.

Переламним моментом мирного протистояння влади та опозиції стало прийняття 16.01.2014 р. пакету так званих «диктаторських законів», котрі значно розширювали повноваження силових структур держави [26]. У результаті, протягом наступного місяця на вул. Грушевського проходили сутички між протестувальниками з одного боку та бійцями спецпідрозділу «Беркут» та Внутрішніх військ МВС України – з іншого.

«Закони 16 січня» втратили чинність згідно з відповідним Законом України від 28.01.2014 р. [27].

В середині лютого 2014 р. відбулися найбільш жорстокі сутички на вул. Грушевського та Майдані Незалежності, задля подальшого недопущення яких 21.02.2014 р. було підписано «Угоду про врегулювання кризи в Україні», яку, втім, не було виконано, бо Президент України Віктор Янукович наступного дня покинув територію України та пізніше з'явився у м. Ростові-на-Дону Російської Федерації.

Через фактичне беззладдя в країні Верховна Рада України вдалась до надзвичайних дій та констатувала факт самоусунення В. Януковича та призначила Голову Верховної Ради О. Турчинова в.о. Президента та в.о. Верховного Головнокомандувача Збройних сил України [28][29].

Жага до самовизначення та самоврядування українців активно демонструвалася протягом багатьох століть, але саме протягом останніх 25 років український народ достатньо часто демонструє своє прагнення до гідного життя.

Шахтарські страйки, студентські голодування, загальнонаціональні протести – все це демонструє, що, незалежно від соціального становища, всі громадяни України прагнуть змін до кращого.

Соціологічні опитування навіть десятирічної давнини чітко демонстрували євроатлантичний вибір українців: 69% населення нашої країни підтримували європейську інтеграцію, за умови, якщо місце України у європейській спільноті «визначатиметься економічною могутністю України, вирішенням її соціальних проблем, зваженим зовнішньополітичним курсом» [30, с.462].

Зараз же можна констатувати, що певна частина населення України сприймає європейські цінності та готова боротися за них, але, в той же час, економічні наслідки євроінтеграції є стримуючим фактором для її подальшого розвитку.

Хоча події осені 2013 р. – весни 2014 р. призвели до загальної системної кризи, їх мета полягала у тому, щоб досягти більш якісного розвитку українського громадянського суспільства.

Пройшло ще недостатньо часу, щоб з повною впевненістю аналізувати події навіть останніх 20 років, але можна з упевненістю сказати, що політичний протест є досить дієвим інститутом демократії як на пострадянському просторі взагалі, так і в Україні зокрема.

У подальшому можна дослідити становлення демократичних інститутів за часів незалежності та ретроспективу державницьких поглядів українців за часів попередніх державних утворень на території сучасної України, як то Київська Русь, Гетьманщина, УНР тощо.

Ми усвідомлюємо, що незалежна демократична Україна повинна бути

об'єднуючим фактором, перш за все, для її власного населення, але й для світової спільноти також. Це становище нашої країни має бути одним із ключових чинників забезпечення стабільності в регіоні. Але вплив на геополітичні процеси регіону залежить, в кінцевому підсумку, від самої України.

Бібліографічні посилання

1. Политологический словарь-справочник [Текст] / Д.Е.Погорелов, К.В.Филиппов, В.Ю.Фесенко. – Ростов-на-Дону: Наука-спектр, 2008. – 320 с.
2. Политологический словарь-справочник – Указанный текст
3. Федеральный закон Российской Федерации «О собраниях, митингах демонстрациях, шествиях и пикетированиях» [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://letters.kremlin.ru/acts/23>. – Название с экрана.
4. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-12>. – Назва з екрана.
5. Постанова Верховної Ради України «Про проведення всеукраїнського референдуму щодо довір'я (недовір'я) Президенту, Верховній Раді України» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3283-12>. – Назва з екрана.
6. Закон України «Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3470-12>. – Назва з екрана.
7. Рішення Верховного Суду України від 03.12.2004 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0090700-04>. – Назва з екрана.
8. Постанова Верховної Ради України «Про покладення на Голову Верховної Ради України виконання обов'язків Президента України згідно із статтею 112 Конституції України» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/764-18>. – Назва з екрана.
9. Дрягліл В.В. Масовий шахтарський страйк в Україні в липні 1989 року (причини, характер, основні риси і наслідки) [Текст] / В.В.Дрягліл // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2009. – №2. – С. 146-148.
10. Лихолобова З. Липневі страйки 1989 року в шахтарських містах Донбасу [Текст] / З.Лихолобова, К.Кузіна // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – У 2-х ч. – Ч. 1. – С. 155-170.
11. Постановление Совета министров СССР №608 от 03.08.1989 г. «О мерах по обеспечению выполнения совместных решений, принятых правительственными комиссиями с участием ВЦСПС и забастовочными

- комитетами трудящихся угольных регионов страны [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.kaznachey.com/doc/aO2MUGYP5AD/>. – Название экрана.
12. Олесь Доній. Революція на граніті – втрачений шанс для України. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://soli.com.ua/2013/10/17/revolyutsiya-na-hranitivtrachenyj-shans-dlya-ukrajiny-oles-donij/#.U3Ox_NaGtxM. – Назва з екрана.
 13. Революція на граніті: Ми були циніками, які загинули б заради ідеї, – Михайло Свистович [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://soli.com.ua/2013/10/07/revolyutsiyu-na-hraniti-my-buly-tyunikamy-yakizahynuly-b-zarady-ideji-myhajlo-svistovych/#.U3OyCnaGtxM>. – Назва з екрана.
 14. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про розгляд вимог студентів. ...» – Вказаний текст.
 15. Постанова Верховної Ради України «Про проведення всеукраїнського референдуму. ...» – Вказаний текст.
 16. Закон України «Про дострокові вибори. ...» – Вказаний текст.
 17. Касьянов Г.В. Украина 1991-2007, очерки новейшей истории. [Текст] / Г.В.Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 480 с.
 18. Касьянов Г.В. Украина 1991-2007. – Вказана праця.
 19. Кульчицький С.В. Українська революція 2004 р. [Текст] / С.В.Кульчицький. – К.: Генеза, 2005 р. – 368 с.
 20. Кульчицький С.В. Українська революція 2004 р. – Вказана праця.
 21. Рішення Верховного Суду України від 03.12.2004 р. – Вказаний текст.
 22. Стенограма пленарного засідання 08 грудня 2004 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1826.html>. – Назва з екрана.
 23. Закон України «Про внесення змін в Конституцію України» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2222-15>. – Назва з екрана.
 24. Рішення Конституційного Суду України №20-рп/2010 у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року N 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10>. – Назва з екрана.
 25. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80>. – Назва з екрана.
 26. Стенограма пленарного засідання 16 січня 2014 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5145.html>. – Назва з екрана.
 27. Закон України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких Законів України» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/732-18>. – Назва з екрана.
 28. Постанова Верховної Ради України «Про покладення на Голову Верховної Ради України виконання обов'язків Президента України згідно із статтею 112 Конституції України» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://president.gov.ua/news/30130.html>. – Назва з екрана.
 29. Указ Президента України «Про прийняття обов'язків Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://president.gov.ua/documents/16525.html>. – Назва з екрана.
 30. Україна: проблеми самоорганізації [Текст]. У 2 т. Т.2. Десятиріччя суспільної трансформації. / В.Г.Кремень, Д.В.Табачник, В.М.Ткаченко – К.: Промінь, 2003. – 464 с.
- 1 «Тормозок» - шахтарський сніданок; їжа, яку беруть із собою в шахту.

